

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ
КОМПЛЕКСУ ДИДАКТИЧНИХ МЕТОДІВ У 1941–1945 РР.**

У статті здійснено історичний аналіз розвитку шкільної освіти та методів навчання у 1941–1945 роках, висвітлено процес реалізації освітньої політики у досліджуваний період, проаналізовано основні постанови та розпорядження з питань школи. Схарактеризовано соціально-економічні передумови формування комплексу дидактичних методів. Зроблено спробу розкрити досягнення та недоліки освітньої політики в зазначений період та висвітлити роль використання методів навчання для удосконалення діяльнісних можливостей учнів.

Ключові слова: навчання, освіта, дидактика, метод навчання, самостійна діяльність.

В статье осуществлен исторический анализ развития школьного образования и методов обучения в 1941–1945 годах, отражен процесс реализации образовательной политики в исследуемый период, проанализированы основные постановления и распоряжения по вопросам школы. Охарактеризованы социально-экономические предпосылки формирования комплекса дидактических методов. Сделана попытка раскрыть достижение и недостатки образовательной политики в отмеченный период и осветить роль использования методов учебы для усовершенствования деятельных возможностей учеников.

Ключевые слова: обучение, образование, дидактика, метод обучения, самостоятельная деятельность.

The history of the development of the school teaching and teaching methods in the 1941–1945 is investigated in the article, the process of realization of educational politics in the examining period is achieved, the basic resolutions and orders for schools are analyzed here. The main social and economic conditions of forming of the complex of didactics methods are characterized here. The author tried to demonstrate the achievements and shortcomings of educational politics in the examining period and to explain the role of the use of teaching methods for the improvement of pupillary activity possibilities. The article emphasizes the importance of studying the historical experience and analysis of the development of education.

Key words: studies, education, didactic, teaching method, the independent activity.

Постановка проблеми. Побудова майбутнього повинна базуватися на перевагах традиційних ідей та врахуванні їхніх недоліків на основі вивчення історичного досвіду, що сприятиме удосконаленню та реалізації новаторського в системі освіти. Вивчення історичного досвіду та аналіз розвитку освіти зумовлені особливостями сучасних освітніх реформ. Нагромадження, аналіз та порівняння фактичного матеріалу є метою історичних досліджень.

Різні аспекти розвитку освіти досліджуваного періоду та аналізу соціально-економічних передумов формування комплексу дидактичних методів у 1941–1945 рр. знаходимо у таких науковців минулого століття як М. К. Гончаров, Б. П. Єсіпов, М. Н. Колмакова, Ф. Г. Паначин, К. Ф. Присяжнюк, З. І. Равкін, М. Н. Скаткін, А. І. Янцов. Аналіз наукових джерел доводить нам значну зацікавленість науковців та педагогів сьогодення (І. В. Зайченко, О. О. Любар, Д. Т. Федоренко) проблемою розвитку дидактичних методів у процесі історичної ретроспективи.

Мета статті полягає у аналізі соціально-економічних передумов формування комплексу дидактичних методів у 1941–1945 рр., висвітленні процесу реалізації освітньої політики у досліджуваній період, спробі розкрити досягнення та недоліки освітньої політики в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після прийняття постанови «Про початкову та середню школу» 25 серпня 1931 р. школа поряд із здійсненням обов'язкового навчання дітей шкільного віку значно пішла вперед на шляху до поєднання навчання з суспільно-корисною працею, завдяки чому були закладені основи перебудови школи на базі політехнізму.

Прискоренню політехнізації школи сприяло збільшення хоча ще і не надто добре оснащених майстерень у поєднанні з прикріпленням шкіл до заводів, колгоспів, радгоспів.

Постанова підкреслювала, «що корінний недолік школи на даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає достатнього об'єму загальноосвітніх знань і незадовільно вирішує задачу підготовки для технікумів і для вищої школи досить грамотних людей, які добре володіють основами наук (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія)» [3, с. 157].

Основним завданням політехнічного навчання відповідно до цього документа було ознайомлення учнів в теорії та на практиці з усіма основними галузями виробництва. Постанова наголошувала, що «поєднання навчання з виробничим трудом необхідно проводити на такій основі, щоби весь суспільно-виробничий труд був підкорений навчальним і виховним цілям школи» [3, с. 158].

У постанові від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школах» наголошувалося на тому, що «не знищений до кінця корінний недолік школи...» [3, с. 161]. Серед основних недоліків

були названі незадовільність методів шкільної роботи та відсутність дисципліни. У постанові наголошувалося, що з уведенням нових програм викладання у школах покращилося, але ці програми переважували навчальним матеріалом і через це низка дисциплін вивчалися поспіхом, оскільки діти просто фізично не встигали засвоїти таку кількість матеріалу.

У «Третньому п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР (1938–1941 рр.)» йшла мова про те, що одним із завдань на третю п'ятирічку є «здійснення загального середнього навчання в місті і завершення в селі усіх національних республік загального семирічного середнього навчання...» [3, с. 44].

Щодо розвитку шкільництва в Україні за роки війни, то тут можна умовно виділити два періоди: перший (1941–1942 рр.) спрямований на збереження школи і перебудову її роботи у відповідності до умов воєнного часу; другий (1943–1944 рр.) передбачав зміцнення школи на звільнених територіях і підвищення якості її роботи.

Два перших роки війни були особливо важкими і складними в житті школи і всієї системи народної освіти: тривала масова евакуація дитячих установ з прифронтових районів; сотні шкіл, дитячих будинків, дитячих садків перекидалися в тиллові райони Російської Федерації та інших союзних республік.

Школа зіткнулася з дуже серйозними труднощами організаційно-педагогічного характеру вже в перші місяці війни: різко скоротився фонд шкільних будівель, оскільки багато приміщень використовували як казарми, госпіталі та військові заводи. Учні навчалися у 2–3, а то й в 4 зміни. У всіх школах і класах бракувало підручників, зошитів, олівців. У цій екстремальній ситуації керівники шкіл та вчителі наполегливо шукали найбільш раціональні форми організації навчально-виховної роботи. Відповідно до вказівки Наркомпросу РРФСР «Про зміни в режимі, навчальному плані і програмах шкіл», тривалість уроку була скорочена до 35–40 хв., перерва – до 5 хв., перерва між змінами – до 30 хв. [5, с. 17].

Деяких змін (різних у різних регіонах і різних школах) зазнали структура і тривалість навчального року. Дотримуватися єдиних термінів початку і закінчення навчального року по всій країні в умовах війни виявилось практично неможливим.

Війна створила серйозні труднощі у здійсненні загального обов'язкового початкового навчання. В умовах масової евакуації населення насилу можна було облікувати дітей, які підлягали навчанню. Щорічно змінювалися дислокація шкіл та кількісні співвідношення шкіл різних типів: зростала кількість початкових шкіл, укрупнювалися семирічні та середні школи.

Серйозною проблемою було в роки війни матеріально-технічне забезпечення шкіл, видання підручників та наочних посібників. Особливо гостро стояло питання в республіках і областях, що піддавалися

тимчасовій фашистській окупації, оскільки школи позбулися бібліотек і навчальних кабінетів. В 1942–1944 рр. в країні розгорнувся широкий громадський рух допомоги школам, які постраждали під час війни. На адресу цих шкіл надходили посилки з наборами підручників, зошитів, олівців, ручок, книг для позакласного читання, навчальне обладнання.

Війна серйозно загальмувала розвиток системи народної освіти, послабила навчально-матеріальну базу школи, погіршила умови її роботи. Однак завдяки постійній увазі до потреб народної освіти з боку уряду, виділенню коштів на будову та обладнання шкіл, завдяки суспільній допомозі школа входила в нормальне русло і «однією з найважливіших задач народної освіти в роки війни було здійснення Закону всеобучу» [5, с. 20].

У вересні 1941 р. багато учнів не з'явилися на заняття навіть у ті школи, які своєчасно розпочали навчальний рік. Сотні тисяч евакуйованих не прибули на місця призначення. У районах, які зазнали тимчасової окупації, у 1942 і 1943 рр. виникли підпільні так звані партизанські школи. В тилкових районах у 1941/42 навчальному році спостерігався великий відсів учнів VII–X класів. У багатьох сім'ях, які залишилися без годувальників, підлітки залишали школу і йшли на виробництво. У зв'язку з переходом на заняття у дві-три зміни значно знизився рівень навчально-виховної роботи. Учні, які жили далеко від школи, часто пропускали заняття, відставали у навчанні і нерідко з цієї причини зовсім залишали школу.

30 липня 1942 р. було видано спеціальне розпорядження «Про залучення до школи всіх дітей шкільного віку та використання шкільних будівель за призначенням» [3, с. 117]. Це було яскравим свідченням постійної турботи держави про дітей, їх навчання і виховання. В умовах, коли країна переживала гостру нестачу приміщень для потреб армії і військової промисловості уряд вимагав, щоб шкільні будівлі використовувалися тільки за прямим призначенням.

Школа долала серйозні труднощі в організації навчально-виховної роботи. В умовах вимушеного скорочення навчального часу необхідно було забезпечити достатній рівень загальноосвітньої підготовки учнів. Навчальний план виконувався при цьому ціною значного перенапруження сил вчителів та учнів, що не могло не позначитися на якості знань. Слід врахувати також і те, що підлітки несли значне навантаження по господарству, працювали на полях колгоспів і радгоспів, допомагали доглядати за пораненими в госпіталях. В умовах масової евакуації населення з прифронтових районів і значного перевантаження житлового фонду більшість дітей не мали вдома нормальних умов для занять.

Педагогічні колективи шкіл наполегливо шукали шляхи надання школярам повсякденної допомоги в навчанні. Вчителі проводили консультації та індивідуальні заняття з учнями, які відставали. У низці міст і районів виникали так звані літні школи. Для шкіл, які із запізненням

починали навчальний рік, розроблялася особлива сітка тижневих годин.

З урахуванням вимог воєнного часу будували свою програмно-методичну роботу Наркомпроси всіх союзних і автономних республік. В інструктивно-методичних листах давалися вказівки про організацію навчальної роботи і позакласних занять, про зміст суспільно корисної праці школярів, оборонно-масової та військово-спортивної роботи. Для вчителів були створені нові посібники (К. Я. Парменов «Школа в допомогу фронту», А. О. Пінт «Виховання патріотизму в школі в дні Великої Вітчизняної війни» та ін.). Велику допомогу надавали вчителям періодичні педагогічні видання, що висвітлювали досвід роботи школи в умовах війни.

Пошуки шляхів удосконалення навчальних планів і програм, організації навчально-виховного процесу продовжувалися в усі роки війни. Була зроблена спроба надати певну завершеність курсу неповної середньої школи і одночасно забезпечити військову та фізичну підготовку учнів, розвантажити програми, тісніше пов'язати навчання з практикою, наблизити школу до запитів життя. Вчені та практики обговорювали питання оптимальної структури середньої школи, змісту освіти, політехнічної підготовки школярів та шляхів підвищення якості знань. Вже тоді планувався початок навчання в школі з 7 років і продовження на 1 рік навчання в повній середній школі.

З метою приведення у відповідність з навчальними планами і програмами переглядалися шкільні підручники. Деякі підручники підлягали заміні, інші вимагали суттєвого доопрацювання. Але в роки війни задача ця була лише поставлена, вирішити її не було можливості.

Війна вимагала серйозної перебудови всієї навчально-виховної роботи школи, значного підвищення ідейно-політичного рівня викладання основ наук, органічного злиття всієї справи виховання і навчання дітей з життям країни, з суворою військовою дійсністю.

Вчителі історії, літератури, фізики широко використовували матеріали посібників, які були видані у 1941 році Державним науково-дослідним інститутом шкіл на допомогу вчителю: «Організація роботи школи в умовах воєнного часу» (М. А. Данілов), «Елементи воєнної справи у викладанні фізики» (Л. І. Резніков). Журнал «Советская педагогика» друкував статті з проблем воєнно-патріотичного виховання, організації та методики роботи шкіл та інтернатів в умовах воєнного часу (С. М. Рівес, Б. М. Теплов, Н. І. Болдирев та ін.). Учні середніх і старших класів готували до служби в армії, до захисту Батьківщини, розповідаючи їм про ратні подвиги великих предків.

Про велику турботу держави про школу Б. П. Єсіпов та М. К. Гончаров пишуть, що «Вже в період Великої Вітчизняної війни створено спеціальні військові школи... Поряд з загальноосвітніми предметами в цих школах серйозну увагу приділяють військовій підготовці. Для дітей сиріт у нашій країні створено велику кількість

дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Для дітей, які мають дефекти, є спеціальні школи з особливими програмами, особливими методами навчання та особливим укладом» [6, с. 33].

У програми з природничих дисциплін також включалися військово-прикладні знання. На уроках фізики школярі знайомилися з принципами роботи двигунів танків, літаків, підводних човнів, із застосуванням електрики у військовій справі. Курс хімії активно використовувався для підготовки їх до протихімічної оборони, курс біології – до усвідомленої праці в сільському господарстві.

В умовах війни як ніколи гостро постало питання про ефективність уроку. Масова евакуація дітей та пов'язані з цим значні перерви в навчанні, багатозмінність занять у школі, брак підручників і навчальних посібників, житлова криза, перебої з постачанням населення електроенергією, перевантаження учнів додатковими роботами створювали значні труднощі в організації їх самостійних занять, у виконанні ними домашніх завдань. Тому дуже важливо було, щоб учні набули знання в основному на уроці. Для цього вчителі докладали значних зусиль та «прагнули ретельно відбирати навчальний матеріал, чітко його планувати, проводити кожен урок на високому методичному рівні, стимулювати інтерес школярів до навчання, використовувати активні методи навчання і різні прийоми закріплення навчального матеріалу (тренувальні вправи, індивідуальні завдання для самостійної роботи і т. д.)» [5, с. 27].

Особливої уваги вимагали до себе школярі, що приступили до занять після тривалої перерви, викликані обставинами воєнного часу. Для них організовувалося індивідуально-групове навчання і проводилися додаткові заняття в кінці навчального року і під час літніх канікул. Завдяки творчій ініціативі вчителів, їх роботі з повною віддачею сил у багатьох школах навчальні програми виконувалися повністю і досягався досить високий рівень успішності.

Саме в умовах війни гостро постало питання підготовки учнівської молоді до роботи на виробництві. Праця в промисловості, сільському господарстві, на транспорті вимагала різнобічних технічних знань, умінь і навичок. Без володіння військовою технікою немислимі були служба в армії, активна участь у військових діях. Проблема політехнічної освіти і трудової підготовки підростаючого покоління стала кардинальною проблемою діяльності школи.

Оскільки в армію були призвані мільйони працездатних мужчин, виникла необхідність залучення учнів до робіт у сільському господарстві. Школа повинна була в цих умовах забезпечити первинну професійну підготовку школярів у галузі сільського господарства.

Так 29 листопада 1941 телеграфним розпорядженням в школах було введено навчання основам сільського господарства (VII–X класи) [5, с. 30]. У розклад занять включалися 2 уроки на тиждень з цього курсу. Крім того,

учні повинні були пройти в кінці навчального року двохтижневу виробничу практику. Були опубліковані навчальні програми, а курс вели, як правило, вчителі біології та фізики.

Навчальні програми містили рекомендації щодо проведення певного мінімуму виробничих екскурсій, при цьому особливо підкреслювалося, що знайомство з виробництвом повинно проходити головним чином у процесі суспільно-корисної, продуктивної праці. Труднощів у цій справі в умовах війни було дуже багато, оскільки бракувало кваліфікованих викладачів, не було спеціальних навчальних посібників, навчати школярів припадало на зношених машинах і обладнанні, не вистачало пального. Проте навесні і влітку 1942 р. тисячі школярів працювали трактористами, комбайнерами, водіями та машиністами.

У роки війни праця стала важливим компонентом системи виховання і політехнічної освіти і відіграла чималу роль у вирішенні економічних завдань. Мільйони учнів трудилися в сільському господарстві, промисловості, на транспорті, на навчально-дослідних ділянках і в шкільних майстернях. Протягом 1942 і 1943 рр. був накопичений багатий досвід організації систематичної сільськогосподарської праці школярів, на основі якої згодом виникли ланки юних майстрів високого врожаю та учнівські виробничі бригади. Усі міські і значна частина сільських школярів були організовані в шкільні загони. Робочий день тривав 6–8 год., залежно від віку та характеру роботи. Шкільні загони в масі своїй працювали з великою продуктивністю. Залучення учнів до праці у сільському господарстві стало невід’ємною частиною роботи кожної школи.

У жовтні 1943 року була затверджена постанова про створення Академії педагогічних наук – першої в історії школи і педагогіки науково-дослідної установи, яка мала сприяти розвитку освіти в країні, поширювати педагогічні знання в народ, займатися розробкою різноманітних питань щодо школи та проблемою методів викладання основних дисциплін у школі. Вона була покликана узагальнювати досвід кращих педагогів країни, надавати наукову допомогу школам, кафедрам педагогіки і психології вищих навчальних закладів, сприяти авторам у розробці і підготовці до видання шкільних підручників і навчальних посібників. До складу Академії увійшли видатні діячі освіти та культури (А. С. Барков, І. С. Державін, І. А. Каіров, Н. К. Корнілов, С. П. Обнорський, В. П. Потьомкін, Л. В. Щерба та ін.).

Третій навчальний рік (1943/1944) характеризувався підвищенням рівня навчально-виховної роботи: стабілізувалася сітка шкіл, порядок в облікові учнів, відновилася методична робота.

Незважаючи на подолання серйозних прогалин у знаннях учнів, зростання кількості вчителів, які намагалися підвищити рівень їхньої успішності, формалізм залишався і надалі великим недоліком у діяльності школи у викладанні і в знаннях учнів. У багатьох школах відсоток відсіву

учнів до закінчення семирічної або середньої школи з причини неуспішності був високий. Школярі більш активно включалися в суспільно-корисну працю, зміцнювалися зв'язки навчання з життям, із завданнями воєнного часу. Однак стан якості навчання в школі, досить низький рівень знань учнів викликали серйозну тривогу.

16 липня 1943 року була прийнята постанова «Про введення роздільного навчання хлопців і дівчат...», яка враховувала те, що «при спільному навчанні не можуть бути належно прийняті до уваги особливості фізичного розвитку хлопців і дівчат, підготовка їх до праці, практичної діяльності, воєнної справи» [3, с. 177]. 10 січня 1944 року була прийнята постанова «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи», якою було замінену словесну систему оцінки знань на цифрову [3, с. 179]. У червні 1944 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про заходи щодо поліпшення якості навчання в школі» [3, с. 182]. Сенс її полягав у значному підвищенні вимог до роботи вчителя і до якості знань учнів. У всіх загальноосвітніх школах з 1944/45 навчального року були введені обов'язкові випускні іспити в IV і VII класах та іспити на атестат зрілості в X класі. Були розроблені заходи заохочення для випускників середньої школи: золота і срібна медалі, якими нагороджувалися учні, які показали значні успіхи при здачі іспитів на атестат зрілості. Постанови 1944 р. мали велике значення в умовах, коли промисловість, сільське господарство, наука і культура гостро потребували фахівців, підготовлених на рівні вимог часу. Вони сприяли також вихованню у школярів відповідального й сумлінного ставлення до навчання.

Серед позитивних передумов формування дидактичних методів було те, що в 1941/1942 н. р. у більшості шкіл розпочали навчання сільськогосподарським роботам, були розроблені спеціальні програми, до навчального процесу залучалися спеціалісти, були вироблені організаційні форми. Мільйони учнів отримали теоретичні та практичні знання та навички сільськогосподарського виробництва. Окрім того частина міських учнів були залучені до роботи на заводах та фабриках. Дехто з них працював у шкільних майстернях, які працювали на оборону. Влітку 1942 року велика кількість школярів працювали у полях колгоспів та радгоспів. У такий спосіб вони допомагали фронту та привчалися до праці.

Починаючи з 1943 року у багатьох містах почали функціонувати вечірні загальноосвітні школи для працюючої молоді, а з 1944 р. – школи сільської молоді, які займалися загальноосвітньою і спеціальною підготовкою сільських працівників.

В часи війни діти навчалися з семирічного віку, існувала п'ятибальна система оцінювання. З 1944/45 навчального року були введені іспити на атестат зрілості, а кращих учнів нагороджували срібними та золотими медалями.

Висновки і перспективи. Отже, підсумовуючи вище сказане, потрібно відзначити, що школа у 1941–45-х рр. мала низку недоліків, спричинених умовами воєнного часу: низька успішність учнів у зв'язку з залученням їх до суспільно-корисної праці, брак вчителів, навчальної літератури, устаткування, наочних засобів навчання. Саме у цей період виникла необхідність пошуку нового та найсерйознішого підходу до вирішення всього комплексу проблем, пов'язаних зі створенням повноцінних навчальних планів, програм і підручників для школи, розробкою методів навчання, які сприятимуть розвитку діяльнісних можливостей учнів та озброять їх міцними знаннями з основ наук.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку полягають у аналізі освітньої політики щодо відновлення роботи школи та використання методів навчання як чинника удосконалення діяльнісних можливостей учнів у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі / Анатолій Миколайович Алексюк. – К. : Радянська школа, 1981. – 206 с.
2. Зайченко І. В. Історія педагогіки. У двох книгах. Книга II. Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Зайченко І. В. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 1032 с.
3. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917–1973 гг. М., 1974. – 560 с.
4. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980). / [под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой]. – М. : «Педагогика», 1986. – 288 с.
5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961) / [под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина]. – М. : Педагогика, 1988. – 272 с.
6. Єсіпов Б. П. Педагогіка : підруч. [для педагогічних училищ] / Б. П. Єсіпов, М. К. Гончаров. – К. : Радянська школа, 1947. – 410 с.